Fətəli Xan Xoyski -150

"Bizə sənət məktəbləri lazımdır"

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində, onun milli mənlik şüurunun inkişafında, azadlıq mübarizəsinin genişlənməsində, intellektual potensialının artmasında xüsusi yer tutur. Bu dövrün ziyalıları diqqəti Azərbaycan cəmiyyətinin mədəni-maarif həyatının inkişafına, onun intellektual təbəqəsinin formalaşmasına yönəldir, milli hüquq bərabərliyi, elm, təhsil, mədəniyyət və digər sahələrdə əsaslı dəyişikliklərin aparılması ideyalarını irəli sürürdülər. Belə bir şəraitdə xalqımızın azadlıq və müstəqillik uğrunda apardığı mübarizənin qanunauyğun nəticəsi kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqil dövlətçiliyin əsasını qoymaqla qısa zaman kəsiyində olduqca mürəkkəb ictimai-siyasi dövrdə həyata keçirdiyi işlərlə tariximizin şanlı salnaməsinə öz imzasını qoya bildi. Bu tarixi prosesin öncüllərindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri və ilk Baş naziri Fətəli xan Xoyskidir.

"Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zaman hökumət başında mən idim"

Prezident İlham Əliyevin 2025-ci il sentyabrın 17-də Azərbaycanın görkəmli siyasi və dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin 150 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncam Cümhuriyyətin tarixinə, onun qurucularına olan xüsusi ehtiramın bariz nümunəsidir.

Sərəncamda qeyd edilir ki, Fətəli xan Xoyski XX əsrin əvvəllərindən milli-mədəni intibah dövrünü yaşayan Azərbaycan xalqının azadlığı və istiqlaliyyəti naminə hərəkatda üzərinə götürdüyü çətin vəzifəni şərəflə yerinə yetirmiş fədakar ziyalılar nəslinin parlaq nümayəndəsidir. Geniş dünyagörüşlü, cəsarətli, vətənpərvər şəxsiyyət və böyük siyasi xadim kimi o, daim Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ön cərgələrində mövqe tutmuş, İstiqlal Bəyannaməsini imzalayanlardan biridir.

Fətəli xan İsgəndər xan oğlu Xoyski 1875-ci il noyabrın 25-də Şəki şəhərində anadan olub. Savadlı və ziyalı bir ailədə böyüyən, uşaq yaşlarından elmə və tarixə maraq göstərən Fətəli xan 1892-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) klassik gimnaziyasını bitirib. Daha sonra Moskva Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olan F.Xoyski 1897-ci ildə bu ali məktəbi birinci dərəcəli diplomla başa vurub. O, 1897-1907-ci illərdə Yelizavetpol, Kutaisi, Yekatirinodar dairə məhkəmələrində müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. Yekaterinodar dairə məhkəməsində prokuror müavini təyin edilməsi Xoyskinin ictimai-siyasi fəaliyyətində yeni mərhələ olub. O, Yelizavetpol quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilib. Dumanın bir sıra iclaslarında çıxış edən Fətəli xan çar hökumətinin Zaqafqaziyada və Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini tənqid edib. Dumanın müsəlman deputat fraksiyasının üzvü olan F.Xoyski Rusiyanın müstəmləkəsində olan xalqlara məhəlli muxtariyyətin verilməsini hökumətdən tələb edib.

II Dövlət Duması buraxıldıqdan sonra F.Xoyski 1907-1912-ci illərdə Gəncəyə gələrək burada, 1913-1917-ci illərdə isə Bakıda dairə məhkəməsində andlı iclasçı kimi fəaliyyət göstərib. 1917-ci il Fevral inqilabından və Oktyabr çevrilişindən sonra F.Xoyskinin fəaliyyətində yeni bir mərhələ başlayıb. O, siyasi və ictimai mübarizəyə daha fəal surətdə qoşulub, qısa müddət ərzində Azərbaycan xalqının azadlığı və müstəqilliyi uğrunda aparılan hərəkatın liderlərindən birinə çevrilib. Fətəli xan Xoyski 1917-ci il martın 29-da Bakıda yaranmış Milli Müsəlman Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilib, bu təşkilatın gərgin fəaliyyəti nəticəsində həmin ilin aprelində Bakıda çağırılan Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında iştirak edib.

O, 1917-ci ilin dekabrında yaranan Zaqafqaziya Seyminin üzvü və 1918-ci ilin aprelində müstəqil elan edilən Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətinin ədliyyə naziri olub.

1918-ci il mayın 27-də yaradılan Müvəqqəti Milli Şuranın həmin il mayın 28-də keçirilən iclasında Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən akt qəbul olundu. Bu İstiqlal Bəyannaməsini imzalayan 24 nəfərdən biri F.Xoyski olub. Həmin iclasda Milli Şura F.Xoyskiyə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətini təşkil etməyi tapşırıb. F.Xoyski bir saatlıq fasilədən sonra Milli Şuranın iclasına hökumətin tərkibini təqdim edib. O, burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının ilk Baş naziri və daxili işlər naziri vəzifələrinə təyin edilib. 1918-ci il iyunun 17-də Azərbaycan Milli Şurasının göstərişinə əsasən, Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə ikinci hökumət kabineti təşkil olunub. F.Xoyski ikinci hökumətdə də Baş nazir və ədliyyə naziri vəzifələrini tutub. O çıxışında Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizənin Hökumətin başlıca vəzifəsi olacağını bəyan edib.

1919-cu ilin mart ayında Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi hökumət istefaya çıxıb. O, Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəylinin təşkil etdiyi beşinci hökumət kabinetində xarici işlər naziri olub.

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radioteleqramı imzalayıb, 5-ci hökumət kabinetinin xarici işlər naziri olarkən isə istiqlalın Paris Sülh Konfransı tərəfindən tanınması haqqında Parlamentdə məlumat verib. Parlamentin bu məsələyə həsr olunmuş təntənəli iclasındakı (1920, 14 yanvar) çıxışında Fətəli xan Xoyski deyib: "...Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu, yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri-millətlər on illərlə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə, bir il yarım içərisində qazandıq. Böylə az müddətdə istiqlaliyyətini alan bir millətin onu möhkəm saxlayacağına əminəm. Bugünkü bayram münasibətilə sizi hökumət tərəfindən təbrik edirəm. Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zaman hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq aləmdə və xarici dövlətlər tərəfindən tanınmasında Fətəli xan Xoyskinin əsaslı xidmətləri olub. Məhz onun dövründə Azərbaycan dövlət orqanlarının əsası qoyulub. Müstəmləkə siyasətinin rəmzi olan Yelizavetpol şəhəri və quberniyasının yenidən Gəncə və Gəncə quberniyası adlandırılması, Qaryagin qəzasının Cəbrayıl qəzası adı ilə əvəz edilməsi, çoxpartiyalı parlament sisteminin yaradılması, Azərbaycanın pul və poçt markalarının buraxılması, ana dilində məktəb və seminariyaların açılmasına Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət kabinetləri dövründə həyata keçirilməyə başlanıb. Xoyski Hökuməti iyunun 27-də Azərbaycan (türk) dilini dövlət dili elan edib, iyulun 15-də daşnakların Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı vəhşiliklərini aşkara çıxarmaq məqsədilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıb.

Vətənpərvər şəxsiyyət, böyük siyasi xadim, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ön cərgələrində yer alan Fətəli xan Xoyski Aprel işğalından (1920) sonra Tiflisə mühacirət etməyə məcbur olub. 1920-ci il iyunun 19-da Tiflisdə "Daşnaksutyun"un muzdlu erməni terrorçusu tərəfindən qətlə yetirilib və həmvətəni M.F.Axundzadənin dəfn olunduğu Azərbaycan qəbiristanlığında torpağa tapşırılıb.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib. Heydər Əliyevin 1995-ci il 18 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Fətəli xan Xoyskinin anadan olmasının 125 illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması üçün geniş heyətdə təşkilat komitəsi yaradılıb. Ulu Öndərin diqqət və qayğısı sayəsində 1996-cı il martın 9-da Tbilisi Nəbatat bağında Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində xatirə abidəsi ucaldılıb. Ümummilli Lider Heydər Əliyev abidənin açılışı mərasimindəki nitqində bildirirdi: "Azərbaycan Demokratik Respublikası bir müddət burada, Tiflis şəhərində fəaliyyət göstərmiş, 1918-ci ilin iyun ayında buradan Gəncə şəhərinə və nəhayət, 1918-ci ilin sentyabrında Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinə köçə bilmişdir. O ağır və çətin dövrdə ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının baş naziri vəzifəsini Azərbaycanın görkəmli oğlu Fətəli xan Xoyski öz üzərinə götürmüş, bu vəzifəni layiqincə həyata keçirmiş və xalqımız qarşısında böyük xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycanın ilk demokratik respublikası cəmi 23 ay yaşaya bilmişdi. O, sonra devrilmiş, amma buna baxmayaraq, Azərbaycanda dövlətçiliyin, müstəqilliyin, demokratiyanın ilk carçısı olmuş, ilk addımlar atmışdır. 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı öz milli azadlığına nail olandan və dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra, şübhəsiz ki, bu şəxsiyyətlər və onların arasında Fətəli xan Xoyski öz tarixi xidmətlərinə görə bizim üçün daha da əziz, daha da yaxın olmuşlar".

Ulu Öndər Azərbaycanda ilk demokratik respublikanın qurulmasında Fətəli xan Xoyskinin və onların silahdaşlarının böyük xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: "Onların gördüyü işlər Azərbaycan xalqının bu günü üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onların fəaliyyəti bizim üçün həmişə əziz olacaqdır. Onların xatirəsi bizim qəlbimizdə daim yaşayacaqdır".

Fətəli xan Xoyskinin təhsili və maarifçilik missiyası

Fətəli xan Xoyski savadlı və ziyalı bir ailədə böyüyüb, uşaq yaşlarından elmə və tarixə maraq göstərib. Aldığı yüksək tərbiyə, biliklər onun milli iradənin, milli maraqların fövqündə duran, böyük prinsipiallığı və dövlətə sədaqəti ilə seçilən şəxsiyyət kimi formalşmasına imkan verib. Fətəli xan Xoyski təhsilini əvvəlcə Tiflis klassik gimnaziyasında alıb, daha sonra isə Moskva Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib. Bu təhsil onun hüquqşünas kimi karyerasına zəmin yaratmaqla yanaşı, həm də hüquqi təfəkkürünün formalaşmasında əvəzsiz rol oynayıb. Təhsili dövründə qazandığı biliklər, hüquq və dövlətçilik sahəsindəki nəzəri hazırlığı onun sonrakı siyasi fəaliyyətində açıq şəkildə özünü göstərib. Təhsil illəri Fətəli xan Xoyskini yalnız peşəkar etməmiş, eyni zamanda milli düşüncəli bir ziyalıya çevirib. Xarakterindəki prinsipiallıq, vətənpərvərlik, xalqına və dövlətinə bağlılıq onun şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən olub. Millətinin maraqlarını hər şeydən üstün tutan F.Xoyski öz çıxışlarında xalqın rifahı, maariflənməsi üçün çağırışlar edib.

Dumada təhsil təşəbbüsləri

Fətəli xan Xoyski hələ Rusiya Dövlət Dumasının üzvü kimi burada hərbi-siyasi, hüquqi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərlə yanaşı təhsillə bağlı müzakirələrdə fəal iştirak edib. F.Xoyski 1907-ci il mayın 18-də Dumanın 173 deputatı ilə birlikdə Dövlət Dumasına müraciət edərək dini və milliyyəti ilə bağlı siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarında məhdudiyyətlərin ləğvi barədə əsas müddəaların layihəsini təqdim edib. Həmin layihədə dinindən və milliyyətindən asılı olaraq vətəndaşların bütün hüquq məhdudiyyətlərinin ümumi qanunlardan çıxarılmasının zəruriliyi, Rusiyanın bütün vətəndaşlarına yaşayış yeri seçmək, başqa yerə köçmək, peşə seçmək azadlığı, dövlət və ictimai qulluqda bərabər hüquqlar, şəxsiyyət toxunulmazlığı, söz, mətbuat, yığıncaq və birləşmək azadlığı, təhsil hüququ və s. verilməsi haqqında məsələ qoyulmuşdu.

Bundan əlavə, F.Xoyski Dövlət Dumasının dəftərxanasına qulluğa götürülərkən təhsil senzinin zəruriliyini qəbul edərək dövlət qulluğu senzi ilə razılaşmayıb. Onu narahat edirdi ki, ali təhsili olan, lakin heç bir dövlət qulluğunda çalışmayan, bununla yanaşı tamamilə yararlı ola bilən və şöbə müdiri yerini və başqa vəzifələri tutmaq üçün kifayət qədər praktik biliyi olan "çox böyük andlı müvəkkillər silki bütövlüklə" dəftərxanaya buraxılmaya bilərlər. Bu təklif Duma tərəfindən nəzərə alınıb və qəbul edilib.

O, Dumada fəaliyyəti dövründə bir sıra layihələrin bilavasitə təşəbbüsçüsü olub. Bu təcrübə sonralar Azərbaycan parlamentində çalışdığı müddətdə də əhəmiyyət kəsb edib.

Savadsızlığın ləğvi, maarif sahəsində təxirəsalınmaz işlər

1918-ci il noyabrın 9-da Xoyskinin məruzəsi əsasında Cümhuriyyət Hökuməti Azərbaycanın üçrəngli bayrağını təsdiqləyib. Noyabrın 19-da Milli Şura Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında Hökumətin qanun layihəsini bəyənib. Azərbaycan Parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də açılıb. Xoyski çox mürəkkəb tarixi şəraitdə Hökumətin fəaliyyəti barədə Parlamentə hesabat verib. Hesabatında F.Xoyski bildirirdi: "Şimdi məktəblər milliləşdilər. İbtidai məktəblər və bəzi siniflər milliləşmişlər, bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Bundan əlavə, hökumət əldən gələn qədər çalışaraq, yox olan ədliyyə idarələrini təmdid etdi. İndi allaha şükürlər, hər yerdə olamaz isə də, bir çox ədliyyə idarələrina türk dili bilən adamlar təyin edilmişlər. Qüvvəmiz qədər vəzifəmizi ifa etdik. Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: "MİLLƏTİN HÜQUQU, İSTİQLALI, HÜRRİYƏTİ!".

1918-ci il dekabrın 26-da keçirilən Parlamentin beşinci iclasında F.X.Xoyski təşkili ona tapşırılmış üçüncü hökumətin proqramı və tərkibi haqqında məruzə edib. Çıxışının əvvəlində salondakıların alqışları altında "hökumət bütün vəzifələrdən əvvəl bu istiqlaliyyəti göz bəbəyi kimi müdafiə və mühafizə etməyi özünə borc bilir" deyən Xoyski maarif sahəsində vəzifələrə toxunub. "Maarif nəzarəti hər kəsə imkan verməlidir ki, öz ana dilində məktəb açıb, oxusun. Oxumaq mənim sizin ilə danışdığım kimi olar. Maarif nəzarəti ana dilində milli məktəblərlə bərabər sənət məktəblərinə də böyük əhəmiyyət verməlidir. Çünki bizə hamıdan artıq sənət məktəbləri lazımdır".

F.Xoyski hökumətinin əsas hədəfləri arasında ölkədə savadsızlığın ləğvi, təhsili inkişaf etdirmək, maarif sahəsində təxirəsalınmaz işlər dururdu.

Fətəli xan Xoyski və Bakı Dövlət Universiteti

Müstəqil Zaqafqaziya Federativ Respublikası elan olunduqda, aprelin 26-da təşkil olunmuş hökumət tərkibində F.Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tutub. F.Xoyski Azərbaycanda ali təhsil ocaqlarının yaranmasının, gələcəyə savadlı gənclərin yetişdirilməsinin vacibliyini təbliğ edib. Qısamüddətli fəaliyyəti dövründə Fətəli xan Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılan Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürüb, sonralar Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Bakıda universitetin açılmasında mühüm rol oynayıb. Bakı Dövlət Universitetinin ilk rektoru olmuş professor V.İ.Razumovski həmin dövrü xatırlayarkən yazmışdı: "…Qafqaz Zaqafqaziya Respublikası kimi Rusiyadan ayrıldı və gürcülərdən, ermənilərdən və türklərdən ibarət qarışıq hökumət təşkil edildi. Xalq maarifi naziri bakılı Xoyski idi. Biz Tiflisdə "rus universiteti"nin təşkili üçün apardığımız işdən istifadə etməyi həmin hökumətə təklif etdik. Nazir (Xoyski) bizi dinlədi, Qafqazda rus universitetinin təsis edilməsinə rəğbətini bildirdi, lakin əlavə edib dedi: "Bəs niyə Tiflisdə? Tiflisdə Politexnikum var, indi də gürcü universiteti… Bəlkə universiteti Bakıda açmaq daha düzgün olardı?". O, bizim məlumat məktubumuzu nəzərdən keçirmək üçün götürdü və bizim məqsədimiz barədə Nazirlər Şurasına məlumat verəcəyini vəd etdi".

1918-1920-ci illərin siyasi təlatümləri dövründə AXC hakimiyyətinin bütün ağırlıqlarını çiynində daşımış Fətəli xan Xoyski ölkədə ilk ali təhsil müəssisəsini yaratmaq naminə Rusiyanın iri şəhərlərinə gedib, o dövrün ən bacarıqlı alimləri ilə danışıqlar apararaq onları Bakıya köçüb işləməyə cəlb edib. Məhz onun təşkilatçılıq qabiliyyətinin sayəsində Bakı Dövlət Universiteti yarandıqdan çox qısa müddət sonra keçmiş SSRİ-də ən qabaqcıl ali məktəblərdən birinə çevrilib.

Demokratik hüquq və azadlıqların bərqərar olması, etnik və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, təhsil və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət göstərilməsi, nizami milli ordunun, təhlükəsizlik strukturlarının qurulması və sair işlər Xoyski Hökumətinin xalqımız qarşısında əsas xidmətləri olub. Bu baxımdan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə yanaşı onun görkəmli şəxsiyyətlərinin fəaliyyətinin dərindən öyrənilməsi, ideyalarının təbliği milli təhsil sistemi qarşısında da mühüm vəzifə kimi durur.

Oruc MUSTAFAYEV